

СОЦІОКУЛЬТУРНЕ СЕРЕДОВИЩЕ 40-Х РР. ХІХ СТ. ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

Становлення особистості є процес складний, який відбувається під впливом конкретних умов середовища: соціокультурних, природних, екологічних, географо-кліматичних, соціально-побутових, національно-народних кризь призму найближчого оточення індивіда. Цей процес двосторонній – людина, готуючись до життєдіяльності, безпосередньо соціально взаємодіє з навколишнім середовищем, водночас, соціальне середовище упродовж усього життя впливає на неї. На кожному історичному етапі фактори впливу мають певні особливості.

Метою розвідки є дослідження соціокультурного середовища 40-х рр. ХІХ ст. як фактору розвитку особистості Пантелеймона Куліша для цілісного розкриття його постаті як педагога-просвітителя.

Різні аспекти цієї проблеми вивчали Б. Грінченко, О. Грушевська, М. Лободовський, О. Маковей, П. Стебницький, М. Чалий, В. Шенрок,

Б. Шевелів та багато інших. До неї звертаються і сучасні дослідники. До них ми відносимо В. Сарбея, М. Жулинського, М. Скрипника, Н. Побірченко, І. Девдюка, О. Федорука, Є. Нахліка та ін.

Велику роль у становленні особистості П. Куліша відіграло родинне виховання, роки навчання у Новгород-Сіверському повітовому училищі та гімназії, а також студентське оточення під час навчання у Київському університеті Св. Володимира.

Пантелеймон Олександрович Куліш народився 8 серпня 1819 року в містечку Воронежі Глухівського повіту на Чернігівщині (тепер Шосткінський район Сумської області). Батько П. Куліша – Олександр Андрійович – походив із козацького роду. Це була людина добра, але «дуже запальна, не пробачав робітникам жодного недоліку, за що його прозвали «гарячий Куліш» [13, 159]. Ймовірно, що саме від нього Пантелеймон успадкував гарячий темперамент і те ж прізвище «гарячий», хоча щодо останнього, воно набуло у сина вже іншого, більш поважного значення.

Олександр Куліш був дуже працьовитою людиною, «зоставшись після батька малолітком, доглядав господарство за приводом матері, з меншим братом Романом, і вславивсь у Вороніжі яко невсипущий трудолюбець. Своїми руками будував, робив вози і всяку всячину по господарству» [4, 234].

Крім риси братися за все гаряче і приймати все до серця, П. Куліш успадкував від батька працелюбство й невгамовне бажання працювати не лише руками (малювання, ліплення, столярні роботи тощо), а й на ниві науковій та літературній. Пізніше, у спогадах про дитинство, Пантелеймон Куліш писав, що його батько, який знав 4 правила арифметики і всього Державина напам'ять, серед сусідів був Аристотелем.

Жив він не в розкошах, як і всі сусіди, але в його поставі ясно відчувалося таке почуття власної гідності, яке би пасувало якомусь знатному барону [5, 125].

Мати П. Куліша – друга дружина його батька – також мала козацьке походження. Вона відзначалася мудрістю і «на протигагу палкій, суворій батьковій натурі, мала розважливу, лагідну вдачу. Вона говорила тільки рідною мовою, зберігала в пам'яті незліченні скарби українського слова – старовинні пісні, думки, казки і приказки» [11, 26]. Саме вона для сина стала першою вчителькою з етнографії. Незважаючи на безграмотність, Катерина Іванівна була багата природним розумом – «що мала в голові, все те взяла не з книжок, а з живої народної речі. А була в неї голова неабияка» [4, 236].

Ще однією властивою їй рисою, про яку згадує П. Куліш, була любов до пісні, яка «була в неї не забавкою: вона думала піснями. Сидячи за роботою, ніколи вона не вмовкала; тільки, було, зітхне, задумається – і знов співає... Розмова її інколи бувала дуже весела або посмішлива, – гостре мала слово; а другим разом поведе речі поважні про святощі, про людську долю, про давні давна» [4, 236]. Такі риси його матері мали великий вплив на малого Пантелеймона.

Родина Кулішів у Воронежі користувалася повагою. Хоча вони були заможними людьми: «володіли на околицях Воронежа деякими лісами і полями, – але вони прості і нерозбещені люди, жили скромно, а батько навіть сам орав землю з найманими робітниками» [13, 159].

Однією із складових родинного виховання Кулішевої сім'ї було релігійне виховання, яке, на думку Пантелеймона Олександровича, мало бути домінантним. Завдяки доброму знанню церковних канонів, батьками відбувалося добровільне залучення дітей до віри. Так, мати Куліша була «дуже набожна і, маючи виняткову пам'ять, добре знала Біблію і церковну службу» [13, 161]. Батько теж був віруючим. П. Куліш у спогадах писав, що ходив з батьком до церкви співати на кліросі. Батько прекрасно знав церковний устав і привчав сина добре знати відправу богослужіння [6, 110-111]. Пантелеймон Олександрович упродовж усього життя відзначався релігійністю, що визначило його моральні цінності – любов до ближнього, доброта, чесність, співчуття, уміння діяти на благо інших.

П. Куліш був сьомою чи то восьмою дитиною в сім'ї. Однак із старших дітей живим залишився тільки брат Тимофій, та й той помер маленьким. Залишившись єдиним сином, Пантелеймон стає улюбленцем матері. Смерть її стала для нього непоправною втратою. Батьку, який був статурою статечною, не цурався важкої роботи, зневажав хвороби, не до вподоби було слабке та немічне дитя. Син відчував це ставлення, трохи побоювався батька, часто ховався від нього. Отже, ріс П. Куліш самотньою дитиною, яка прагнула теплоти й ніжності.

Ці почуття він знайшов у сусідньому маєтку, де жила сім'я покійного брата Олександра Андрійовича Романа – мати і дві дочки. Вони і стали єдиним, проте улюбленим товариством малого Пантелеймона. І перші

кроки на шляху до освіченості були зроблені за поетичних обставин: хлопчик дуже полюбив старшу Лесю – гарну, вродливу дівчинку, яка навчила його читати церковно-слов'янською мовою, часто розповідала поетичні народні казки. Атмосфера любові та дружби, що панувала у цій сім'ї, відповідним чином впливала на малого хлопця.

На десятому році життя Куліш став учнем Новгород-Сіверського повітового училища, що розташовувалося за 30 кілометрів від Воронежа в одному дерев'яному будинку з 4-х класною гімназією [12, 291]. Розлука з рідною домівкою важко далася малому Пантелеймону, душу якого бентежили різні почуття й сумніви. Жив він на квартирі батькової знайомої – офіцерської вдови Хлопотихи у Варваринському приході, що знаходилася далеко від училища. Це місце, порівняно із зеленим, веселим хутором, де народився і ріс Пантелеймон, навіювало сум, наповнювало його відчуттям, що дитинство вже минуло і попереду незвідане нове життя.

Незважаючи на складну психологічну атмосферу, в якій опинився хлопець, він швидко виявив свої здібності до навчання. Його було відразу зараховано до першого класу, обминувши підготовчий. Єдиною перешкодою на шляху до знань стала незнайома мова, якою проводилося навчання у класичних початкових школах. Тому зубріння стало невід'ємною складовою навчального процесу. «Зупиняло його те, що не розумів великоруської книжної мови. Поки, було, навчиться гладко читати уроку, то вже напам'ять його знає, а проте не розумів добре того, що витвердив з книжки» [4, 240].

Проте П. Куліш скоро почав розуміти російську мову і відразу став одним із перших учнів. Зокрема, найбільше виявив хист до предметів гуманітарного спрямування: «Куліш став потім 1-им учнем і багато в чому випередив товаришів; він почав швидко розв'язувати в умі задачі, прекрасно володів мовою, а граматику і правопис засвоювалися з казковою легкістю і швидкістю, ніби навчання сталось чудом якимось» [13, 165-166].

Великий вплив на П. Куліша мав Яків Якович Ігнат'єв, який був його першим учителем. Із притаманною йому схоластикою, традиційними методами навчання він мало допоміг освіченості малого хлопця, проте його особистість сприяла духовному зростанню учня. Якова Яковича він невдовзі показав у повісті з аналогічною назвою як великого оригінала, що говорив мовою, якою писалися книги минулого століття. Він викладав арифметику, німецьку мову, правопис і малювання [13, 164].

За шкільних років П. Куліш товаришував із П. Чуйкевичем [13], Д. Подпружниковим [12], їх об'єднували спільні інтереси, захоплення творчістю видатних письменників, що мало велике значення у формуванні літературних смаків. «Вони переписували, за власним бажанням, цілі поеми Пушкіна і Жуковського і знали напам'ять багато віршів» [6, 164-165].

Навчання в училищі П. Куліш закінчив успішно, про що свідчать документи фонду управління Київського навчального округу (ф. 707), які дозволяють ще й уточнити, зокрема, час його навчання у Новгород-

Сіверському повітовому училищі... У відомості про успіхи і поведінку учнів Новгород-Сіверського повітового училища за 1833 р. вказано, що учень 2-го класу Пантелеймон Куліш отримав після закінчення білет № 1 – «За отличное благоденствие и успехи в науках» (ф. 707, оп. 1, спр. 851, арк. 20) [2, 20].

Батько мав намір віддати Пантелеймона працювати в канцелярію суду, однак, зважаючи на його визначні успіхи, вирішив продовжити навчання сина і віддав його до гімназії. За твердженням деяких дослідників життя і творчості П. Куліша – Б. Грінченка [1], О. Маковей [8], – це рішення було прийняте під впливом їхньої сусідки Уляни Терентіївни Мужилівської. Малому хлопцеві вона видавалася царицею або богинею, стала для нього другою матір'ю. Її образ, життя і душу П. Куліш змалював потім у своїй повісті «Історія Уляни Терентіївни». Любов до історії, поезії, грецької культури – це ще неповний перелік того, що залишила в душі й серці Пантелеймона ця жінка. Вона була для нього образом добра, любові і краси, які хвилювали душу, оволодівали нею й повертали їй свіжість, розтрачену у життєвих клопотах [8, 108].

Відомий дослідник творчості П. Куліша Осип Маковей дещо критично оцінює вплив Мужилівської на письменника, вважаючи, що від неї той набрався ідеального погляду на життя і це «не в одній речі йому й зашкодило» [8, 108].

8 жовтня 1833 року Пантелеймон вступив до Новгород-Сіверської гімназії. Тут його здібності, старання, поведінка та успіхи також були відзначені у відповідній відомості [2]. Маючи належну підготовчу базу, П. Куліша відразу було переведено до третього класу гімназії. Так, М. Чалий писав з цього приводу, що хоча з Кулішем навчалися одночасно і в одному ж закладі, проте в 1 класі не довелося сидіти разом через те, що поки він з великими труднощами долав перший клас, П. Куліш пішов уперед на два роки. Так що коли один перейшов до 4-го класу, то другий уже закінчив 5-й [12, 293].

Він відразу проявив здібності до малювання. Учитель, якому він на занятті представив свій перший малюнок, відразу не повірив, що це робота нового учня, поки не побачив на власні очі майстерне виконання робіт самим Кулішем [4, 239].

На цей ранній вік припадає і початок літературної творчості. «З оповідання своєї матері написав тоді невеличку повістку «Циган» (див. альманах «Ластівка», виданий Гребінкою 1841 року, стр. 362) і ілюстрував її картинками» [4, 241].

Великий вплив на П. Куліша та його товаришів мало знайомство із творчістю М. Гоголя: «Скоро після того попались їм у руки перші повісті Гоголя, і велика була радість із того читання. Усяке слово пам'ятали вони – де яке сказав Гоголь» [4, 242]. Крім того, гімназійна молодь із пожадливістю ставилася до будь-яких праць відомих письменників: О. Пушкіна, М. Жуковського, Гете, Міллера та ін. Усе це сприяло їх розумовому та літературному розвитку.

Ще одним захопленням, що значною мірою мало вплив на формування особистості П. Куліша, стали українські пісні. Передумовою цього стало придбання збірки українських народних дум і пісень, виданий М. Максимовичем. Ця збірка змінила його погляди і вподобання. З цього приводу він писав, що раніше «зневажав хохлатчиною» і думав мовою Пушкіна. Та ставши власником збірника Максимовича, відразу «із великорусских народников став народником малоруським» [5, 63].

У 1837 р. юнак дізнався про відкриття у Києві університету Св. Володимира та, маючи намір вступити до нього, залишив гімназію після п'ятого року навчання і подався до міста. Він готувався до іспитів, на життя заробляв тим, що працював по селах у поміщиків домашнім учителем, адже його батько не мав змоги матеріально допомагати синові [12, 294]. Відвідуючи українські села, П. Куліш збирав народні пісні і перекази, вивчав народне життя. Варто зазначити, що під час таких подорожей він одягав простий одяг, розмовляв з людьми щиро і сердечно, завжди давав добру пораду, незважаючи на те, що він був паничем та людиною письменною: «Не дивно, що всі дуже його любили і поважали, залюбки слухали, як він розказував про старовину, або проказував напам'ять козацькі думи. Бідні кріпаки, які звикли чути від панів тільки гримання та лайку, дуже дивувались поведженню з ними Куліша» [3, 10].

У 1838 р. П. Куліш служив канцелярським чиновником в управлінні ліцею кн. Безбородька у Ніжині [12, 295]. У вересні 1839 р. П. Куліш складав вступні екзамени до Київського університету [2, 20]. За результатами іспитів, він виявився достойним прийняття в цей університет. «Однак міністр народної освіти С. Уваров відхилив клопотання попечителя округу про зарахування П.О. Куліша в число студентів, оскільки він не закінчив повного гімназичного курсу» [2, 20].

Починаючи з жовтня 1839 р. його прізвище з короткою характеристикою про «поводження в домашньому побуті, на лекціях, виконання обов'язків відносно відвідування лекцій і церкви», про відсутність «норовливості в характері» зустрічається в кондуїтних списках студентів-вільнослухачів першого відділення філософського факультету, які склалися інспектором студентів університету і надсилалися в округ [2, 20].

Однак 1840 р. П. Куліш звільнився з університету. Йому було невідомо, що саме в цей час ректор розпочав клопотання перед попечителем округу, а останній – перед міністром про його зарахування до університету, оскільки юнак «виявляє постійне стремління до одержання вищої освіти» [2, 27-28]. Дізнавшись про дозвіл, одержаний з Міністерства народної освіти, Куліш звернувся до університетської ради з проханням прийняти його на юридичний факультет [2, 21].

Але навчатися йому пощастило лише один семестр. На заваді стали бюрократичні формальності: студент не зміг представити документи про своє походження і у грудні 1840 р. був звільнений «за проханням» [2, 21].

За короткий час навчання П. Куліш познайомився із відомим тоді

вченим, першим ректором Київського університету Св. Володимира М. Максимовичем, який звернув увагу на талановитого студента, що охоче цікавився українським фольклором. Вони багато часу проводили разом, поєднуючи дослідження етнографічної спадщини українського народу з вивченням творів Вальтера Скотта. Професор мав значний вплив на формування особистості юнака [9, 76].

У 1840 р. не без його допомоги молодий автор друкує свої літературні нароби в «Литературной газете» («Приключение с казаком Бордюгом на Зеленой неделе») та в газеті «Киевлянин» («Малороссийские рассказы») [13, 173].

М. Максимович сприяв також кар'єрному росту П. Куліша. Споглядаючи на незакінчену освіту юнака, він «організував йому зустріч із помічником попечителя Київського навчального округу М. Юзефовичем, характеризуючи як надзвичайно талановиту людину, і просив влаштувати вчителем в одну з гімназій округу» [9, 77]. Ця зустріч мала вирішальне значення в подальшій долі П. Куліша. Попечитель на довгі роки залишився його покровителем і відіграв важливу роль у формуванні його як особистості.

Молода українська інтелігенція початку 40-х рр. XIX століття відзначається надзвичайним інтересом до питань національного відродження, спрямованих на пізнання минулого з метою усвідомлення сутності і сенсу існування свого народу, усвідомлення українського етносу [10, 12]. Постановка національної проблеми відбувалась під впливом європейських ідей романтизму, які запалювали молодий дух радикальними революційними настроями. «Виявляючи потяг до національної ідентичності, українська інтелігенція, як і інтелігенція інших країн Східної Європи, зосередила увагу на таких складових своєї етнічної спільності, як історія, фольклор, мова та література» [10, 13].

Знайомство П. Куліша в 40-х роках з М. Костомаровим, В. Білозерським, Т. Шевченком мало якусь фатальну роль у формуванні його світогляду та життєвих цінностей. Щиро кохаючи все українське, вони вбачали потужний потенціал в історії, фольклорі, традиціях, мові свого народу. Пізніше Пантелеймон Олександрович писав: «Це була молодіж високої чистоти духовної і ... апостольство любові до ближнього доходило в ній до ентузіазму, ... носячи в серці рай любові і благовоління, гаряче жаждали вони розвинути ці божественні дари всюди, де ступнем ступали і з речами оберталися» [7, 8].

Вони перейнялися долею своєї землі, яка довгий час несла тягар поневолення. Ще жорсткіша дискримінація українського народу збуджувала у них більш радикальні настрої. Вивчення історії рідного краю ще більше підтверджувало самотність української нації. Ще сильніша русифікація збільшувала їхню любов до української пісні, рідного слова: «українська пісня і неписана словесність народу українського натхнули молоді уми в Києві спасенною думкою – видвинути свою націю з темряви, котра не давала духовним силам їй піднятися із занепаду, а тим

самим нівечила і її добробут» [7, 7].

У 40-і роки вони йдуть разом, зв'язані товариською єдністю, спільністю наукових інтересів, єдиною метою щодо української справи. Відзначаються високою громадською активністю, яка пізніше проявиться в більш організованих формах у 1846-1847 р.

Таким чином, вплив родинного виховання, роки навчання П. Куліша, спілкування з М. Максимовичем, товаришування з М. Костомаровим, В. Білозерським, Т. Шевченком та ін., активна громадська діяльність сприяли формуванню його як національно свідомої особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гринченко Б. П.А. Кулиш. Биографический очерк. – Чернигов, 1899.
2. Документи ЦДУА УРСР у м. Києві про П.О. Куліша // Архіви України. – 1989. – № 5.
3. Дорошенко Д. На громадській роботі (про Пантелеймона Куліша). С.-Петербург, 1906. – 32 с.
4. Жизнь Куліша // Пантелеймон Куліш. Твори: У 2-х т. – К.: Наук. думка, 1994. – Т. 1. – 747 с.
5. Кулиш П. Воспоминания о Костомарове // Новь. – 1885. – № 13. – С. 61-75.
6. Кулиш П.А. Воспоминания детства. – Бахмут, 1899. – 490 с.
7. Куліш П. Хуторна поезія. – Львів, 1882. – 137 с.
8. Осип Маковей. Панько Омелянович Куліш. Огляд його діяльності // Літературно-науковий вісник. – 1900. – № 1-3. – С. 161-183.
9. Побірченко Н.С. Михайло Максимович і Пантелеймон Куліш: до історії взаємин // Історико-педагогічний альманах – 2005. – Випуск 1. – С. 75-91.
10. Побірченко Н.С. Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина ХІХ – початок ХХ століття): Монографія. – К.: Наук. світ, 2002. – 331 с.
11. Пулюй Іван. Пантелеймон Куліш. Подвижники науки (За заг. ред. проф. Василя Шендеровського). – К.: Рада, 1997. – С. 26.
12. Чалый М. Юные годы П.А. Кулиша // Киевская старина. – 1897. – № 4. – С. 290-299.
13. Шенрок В.П. П.А. Кулиш (Биографический очерк) // Киевская старина. – 1901. – № 1-3.